

Received/ Makale Geliş 18.07.2023
Published / Yayınlanma 30.09.2023
Volume/ Cilt (Issue/ Sayı) 7 (34)
ss / pp 1000-1011

10.5281/zenodo.8404732
Araştırma Makalesi
ISSN: 2687-5640
Mail: editor@pejoss.com

Dr. Öğretim Üyesi Hacı Çiçek

<https://orcid.org/0000-0003-4735-6349>

Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili Eğitimi (Arapça Öğretmenliği), Adıyaman / TÜRKİYE

“Haşyet” Kelimesi Tefsiri Bağlamında Fâtır Suresi 28. Ayetine İlişkin Analitik Bir Bakış An Analytical View of the 28th Verse of Fatir Surah in the Context of the Interpretation of the Word “Haşyat”

ÖZET

İlmin, her din ve medeniyette kendine has bir önemi ve yeri vardır. Bunu göz ardı etmek mümkün değildir. İlk emri “oku!” diye başlayan İslâm’ın bu konuda ayrı bir üstünlüğü ve kendine has bir yeri vardır. İslâm ile ilmin birbirine özdeş olduğu söylendiğinde mübalağa edilmiş olmaz. Bunun en belirleyici öznesi, şüphesiz Kur’an-ı Kerim’dir. Bu itibarla Kur’an’ın, İslâm medeniyetini bir ilim medeniyeti haline getirdiği kolaylıkla söylenebilir. Çünkü ilim, tarihleri süresince Müslümanlar için hem inanç hem ibadetin en belirleyici faktörü olmuştur. Gerek yerli gerekse insaf sahibi yabancı ilim adamları olsun, İslâm kültür ve medeniyeti söz konusu olduğunda, İslâm’ın ilme ve ilim sahiplerine ne kadar önem verdiğini kabul edeceklerdir. Hatta bazı oryantalistler, İslâm’ın ilme verdiği önem ile sistematığı konusunda hayret etmişlerdir. Durum bu merkezde iken her kutsal metinler hakkında farklı yorum ve analizler olduğu gibi Kur’an’ın ayetleri hakkında da farklı tefsir ve yorumlar yapılmıştır. Aslında konuya ilişkin tefsir ve yorumlar, birbirinin zıddı olmayıp, birbirini tamamlayan kesitlerdir. Bu çalışmada Kur’an’daki Fatır suresinin 35/28.ayetine içeriği ele alınmıştır. Ayette geçen ve ilim adamlarıyla ilintili el-Haşyetu kelimesine müradif el-Havfu, ez-Za’ru, er-Ru’bu, er-Rahbetu, el-Faza’u, el-Helelu, el-Heybetu, el-Vecesu, el-Vecelu ve el-Vehelu gibi kavramların sözlük anlamları verilmiş, söz konusu kavramlara dair dilbilimci ve müfessirlerin yorumları analiz edilmiştir. Çalışmada sadece ayette geçen “haşyet” kelimesinin eşanlamlı kelimelerin analizi ile yetinilmemiş, yeri geldikçe hadislerdeki ilim ve alimlere dair rivayetler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, Tefsir, Fatır Suresi 28.ayet, Alim, Allah’tan korkmak.

ABSTRACT

Science has its importance and place in every religion and civilization. It is impossible to ignore this. The first command is Read İslâm, which begins with has a distinct superiority and a unique place in this regard. When it is said that Islam and science are identical to each other, it is not exaggerated. The most decisive subject of this is undoubtedly the Holy Qur’an. In this respect, it can easily be said that the Qur’an turned the Islamic civilization into a scientific civilization. Science has been the most determining factor of both faith and worship for Muslims throughout their history. Whether it is local or foreign scientists who have compassion, they will recognize how much importance Islam attaches to knowledge and the owners of knowledge when it comes to Islamic culture and civilization. Even some orientalists have been amazed by the importance that Islam attaches to science and its systematics. While the situation is at this center, different interpretations and analyzes have been made about the verses of the Qur’an, just as there are different interpretations and analyzes about each sacred text. In fact, the interpretations and comments related to the subject are not opposite to each other but are sections that complement each other. In this study, the content of verse 35/28 of the Fatir sura in the Qur’an is discussed. The dictionary meanings of concepts such as muradif al-Hawfu, ez-Za’ru, er-Ru’bu, er-Rahbatu, al-Faza’u, al-Helelu, al-Heybetu, al-Wajasu, al-Wajalu and al-Wahelu were given to the word al-Hashyatu mentioned in the verse and related to scientists, and the interpretations of linguists and commentators on these concepts were analyzed. In the study, it is not enough to analyze the synonyms of the word “haşyat” in the verse, but narrations about sciences and scholars in the hadiths are given when appropriate.

Keywords: Qur’an, Exegesis, Surah Fatir verse 28, Purchase, Fearing Allah.

GİRİŞ

İlmin, kültür ve medeniyetleri oluşturmada oldukça önemli bir yeri vardır. Hatta medeniyetlerin ömrünü uzatan saiklerin başında ilmin geldiği söylenebilir. Bu itibarla medeniyetleri besleyen ana unsurlar ilim ve ilim adamlarıdır. İslâm, kâinata ve olaylara sağlıklı bakma şartını ilim faktörüne bağlamış, bilgi sahibi olunmayan bir konuda tartışmaya girilmemesini¹, kişinin söz konusu olayın ardına düşmemesini² tavsiye etmiştir.

İslâm'ın kutsal kitabı Kur'ân'da ilk emrin “*Seni yaratan rabbinin adıyla oku!*”³ mesajıyla başlaması, bunun yanı sıra “*Kulları arasında ancak alimler, Allah'tan korkar.*”⁴ haberinin verilmesi, bu dinin ilme ve ilim ehline ne derece önem verdiğinin bir göstergesi sayılabilir. Kur'ân, aynı ayette ilim ehlinin Allah'tan korkma nedenini, alimin haşyet sahibi olmasına bağlamıştır.

Kur'ân'ın yukarıda verdiğimiz mesajları nedeniyle İslâm'a giren Müslüman kavimler, imkânları oranınca ilim havzalarını oluşturmaya çalışmıştır. Gerek müslim gerekse gayri müslim olsun, her inanca mensup öğrencileri kabul eden Şâm/Dımaşk, Bağdat/Dârü's-Selâm, Kâhire/Fustât, Endülüs/İspanya, Yukarı Mezopotamya'da Diyarbakır/Âmid ve çevresindeki irili ufaklı bazı yerleşim birimleri, ilme ve ilim sahiplerine mekân olmuş, kucak açmıştır. Oralarda hem İslâmî ilimler hem müsbet ilimler okutulmuştur.⁵

Ayet (Fâtır 35/28), alim olma vasfını “haşyet” kavramına bağlamış olmasına rağmen, haşyet ve müradif kelimeler ile alim vasfını kimin taşıdığına dair farklı yorum ve analizler yapılmıştır. Bazıları alim kimseyi, küfür ehlinin aksine Allah'ın yerde, göklerde ve ikisinin arasındaki mevcudatı; onun zatı, özellikle adl ve tevhid gibi sıfatları⁶, hikmete mebni mahlukâtı ve saymakla bitmeyen nimetleri hakkında tefekkür eden kişidir⁷ diye tanımlamıştır.

Bu çalışmada haşyet ve ona müradif kelimeler ele alınacak, alim olma vasıflarının neler olduğuna dair değerlendirme ve analizler yapılacaktır. İlk önce ayette (Fâtır 35/28) geçen “haşyet” kelimesinin etimolojik tahlilinin yapılması uygun olacaktır.

1. el-HAŞYETU/الْحَشْيَةُ KELİMESİNİN ETİMOLOJİK TAHLİLİ

Sözlükte endişe, kaygı, korku ve tedirginlik gibi anlamlara gelen haşyet kelimesi⁸ terimsel manada ise “Allah'ı yüceltmek, takdis etmek adına ondan çekinmek, haya etmek” demektir.⁹ Bu durum daha çok, yüce duygulara sahip kimselerde kendini gösterir. Bu nedenle Allah, kendisinden ancak alimlerin hakkıyla korktuğunu buyurmuştur.¹⁰

Başka bir ifadeyle huşu' hakka uymak, kol kanatların kırılması, kolların yana düşmesi¹¹, havf/korku, derin saygı göstermek anlamına gelmektedir.¹² Aynı kelime bazı durumlarda ilim anlamında da kullanılmıştır.¹³ Takvada (ittikâ) korkulan şeyden korunma ve sakinme mevcut iken haşyette bu durum söz konusu değildir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942), huşu' hakkında “Aslının kalpte, tezahürünün de bedende gerçekleşmesi, kalple ilgili olan tarafının Allah'ın azamet ve celâli karşısında kendi küçüklüğünü

¹ Âl-i İmrân 3/66.

² İsrâ 17/36.

³ Alak 96/1.

⁴ Fâtır 35/28.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Hacı Çiçek, *Yukarı Mezopotamya Coğrafyasında Geleneksel Medrese Metodolojisi ile Arapça Öğretimi Yapan Kurumlara Dair Bir Mülahaza (Kâhta Merkezi Örneği)*, İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler (Ankara, Gece Kitaplığı, 2021), 113-162.

⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve uyûni'l ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 3/610.

⁷ Muhammed Senâullah Mazharî Pânîpetî, *et-Tefsîrû'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî Tunusî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, H/1412), 8/53.

⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga* (Beyrût: Dârü lhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 2001), 7/194.

⁹ Muhammed Murtaş ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (Kâhire: Dârü'l-Hidâye, ts), 37/550.

¹⁰ Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Mehrân el-Askerî, *el-Furûk el-lügaviyye*, thk. Muhammed İbrâhim Selîm (Kâhire: Dârü'l-İlm ve's-Sakâfe, ts), 218.

¹¹ Abdurrahman b. Ebubekir Celâluddîn es-Süyûtî, *Mü'cemü mekâlid el-ülüm fi'l-hüdûd ve'r-risûm* (Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 2004), 217; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifîn b. Nûreddîn el Mûnâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârif* (Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 1990), 155.

¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 7/194. Ayette “*Onlar (müminler), namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar*” (Müminün 23/2) şeklinde verilen anlam, buna bir örnek olarak sayılabilir.

¹³ Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fi fihri'l-lüga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/290.

göstermek, onun yanı sıra başkasına ilgi duymaksızın kalbin son derece saygı hissi duyması” olduğunu söylemiştir.¹⁴

Haşyet kelimesi, havf kelimesinden daha güçlü bir anlam içermektedir. Mesela شَجَرَةٌ خَاشِيَةٌ “şeceretün hâşiyeh” denildiğinde “büsbütün kuru/kurumuş ağaç” kastedilmiş olur; havf ise bir şeyi tamamen yok etmeden onda bazı şeyleri eksiltmektir.¹⁵ Nitekim Kur’ân, müminlerden söz ederken onların gaybe inandıklarını¹⁶ ve Rahmân’dan haşyet duyan kimseler olduklarını haber vermiştir.¹⁷

Haşyet kelimesine müradif diğer sözcüklerin anlamlarını vermek yerinde olacaktır. Söz konusu edilecek müradif kelimelerin sırası Arapça alfabetik sıralamaya göre düzenlenecektir.

2. HAŞYET KELİMESİNE MÜRADİF DİĞER KAVRAMLAR

2.1. el-Havfu/ الْخَوْفُ

Sözlük anlamı itibariyle haşyette olduğu gibi endişe, kaygı, korku ve tedirginlik anlamlarına gelen havf kelimesi, genelde “Kötü bir durumun oluşacağı beklentisinde olmak, iyi bir şeyi kaybetmek endişesi taşımak” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸ Bazılarına göre havf kelimesinin havf, haşyet ve heybet olmak üzere üç aşaması bulunmaktadır; havf sözcüğü imanla, haşyet ilimle, heybet ise marifet ve bilgiyle ilintilidir.¹⁹

İstilahî anlamda havf “Zanna veya bilgiden hareketle istenmeyen olumsuz bir şeyden ürkmek, tasalanmak ve endişelenmek suretiyle onu beklemektir.”²⁰ Bu bağlamıyla havf, haşyetle çok yakından ilişkilidir demek yanlış olmaz. Kur’an’da “Onlar (müminler) Allah’ın hadlerini/kurallarını tatbik edememekten ötürü endişe duyarlar”²¹ mealindeki ayet buna örnek olarak verilebilir.

Ayetler, dikkatlice incelendiğinde havf’ın anlamı, Allah’ın vereceği cezadan ve onun cehennem uyarısından çekinerek günahlardan sakınmak, münkerâtı terk etmek, demektir. Kur’an’da ayetlere gerçekten iman edenlerin, kendilerine öğüt verildiğinde büyüklük taslamadan secdeye kapandıkları, rablerine hamd ve tesbih ettikleri; korku ve ümit içinde bedenleri yatak görmez halde ibadet ve duada buldukları, kendilerine verilen rızıktan da harcadıkları belirtilmiştir.²² Bu nedenle Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Begavî (ö.516/1122), havf duygusunun iman gerçeğinden ayrı tutulamayacağını söylemiştir.²³ Başka tanımlarda havf’ın bedensel, haşyet’in ise psikolojik/ruhsal boyutta meydana geldiği vurgulanmıştır.²⁴ Haşyet ile takva kavramları kıyaslandığında takvada, korkulan şeyden korunma mevcut iken haşyette ise bu durum söz konusu değildir.²⁵

Kur’an, dünya hayatında hakkıyla Allah’tan havf psikolojisiyle hareket eden müminler için ahirette hiçbir üzüntü ve endişenin olmayacağını²⁶; çünkü onların dünya hayatını Allah’a iman ve takvayla geçirdiklerini²⁷, bu konuda Allah’ın verdiği sözün değişmeyeceğini, kurtuluş ve kazancın ancak bu olduğunu²⁸ haber vermiştir.

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle lügavî bağlamda havf kelimesinin haşyet, vecl, rahbet, heybet ve ru’b kelimeleriyle yakından ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.²⁹

¹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3428.

¹⁵ Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî Ebû’l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât mü’cemün fi’l-müstlahâti ve’l-furûk el-Arabiyye* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 428.

¹⁶ Bakara 2/3.

¹⁷ Yâsîn 36/11. Haşyet ve türevleri için geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (İstanbul: el-Matbaatü’l-İslâmiyye, 1982), 233.

¹⁸ Münâvî, *et-Tevkîf’alâ mühimmâti’t-te’ârîf*, 161; Muhammed Emîn el-Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân fi ravâbi ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrût: Dâru Tavki’n-Necât, 2001), 23/431.

¹⁹ Ebû Abdullah Şemşüddîn Muhammed b. Ebû’l-Feth b. Eb’l-Fadl el-Ba’lî, *el-Matla’ alâ elfâzi’l-mukni’*, thk. Muhammed el-Arnâvut ve Yasin Mahmed el-Hatîb (Cidde: Mektebetü’s-Süvâdi li’t-Tevzî, 2003), 239.

²⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, H/1412), 303.

²¹ Bakara 2/299.

²² Bkz. Secde 32/15-16.

²³ Ebû Muhammed el-Hüseynî b. Mes’ûd el-Ferra el-Begavî, *Meâlimu’t-tenzil fi tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrût: Dâru İhyâ et-Türâsi’l-Arabî, 1999), 6/146.

²⁴ Ebû Hafs Siraccüddîn Ömer b. Ali b. Âdil en-Nu’mânî, *el-Lübâb fi ulûmi’l-kitâb* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 13/588.

²⁵ Askerî, *el-Furûk el-lügaviyye*, 14. Ayrıca bkz. Mehmet Demir, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Garibu’l-Kur’an’ın Yeri (Kurtubî Tefsiri Örneği)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 432.

²⁶ Yûnus 10/62. Buradaki havf/üzüntü, ahiret hayatıyla ilgili olan endişe ve sıkıntılardır. Kur’an’ın, dünya hayatına dair vurguladığı korkular için bkz. Bakara 2/114, 155; Tâhâ 20/67; Kasas 28/21.

²⁷ Yûnus 10/63.

²⁸ Yûnus 10/64.

²⁹ Süyûtî, *Mü’cemü mekâlid el-ülüm fi’l-hüdud ve’r-rüsüm*, 204. Havf ve türevlerine dair geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 246-248.

2.2. ez-Za‘ru/الذُّعْرُ

Havf ve haşyet kelimeleri ile ilişkili olan za-a-ra fiili de korkma, panikleme, ürkme ve korkutma anlamlarına gelir.³⁰ Utanmaktan kaynaklı korku ve paniğe kapılma için de bu fiil kullanılmaktadır.³¹ Kur‘ân’da herhangi bir kipiyle geçmeyen söz konusu bu fiilin daha çok, faza‘a/korkma fiiline yakın olduğu söylenebilir.³²

Za-a-ra filinin ez-zu‘ru formatı da korkma ve ürkme; ez-za‘ru formatı ise korkutma, ürkütme anlamına gelmektedir.³³

2.3. er-Ru‘bu/الرُّعْبُ

Havf kelimesi ile yakından ilişkisi olan kavramlardan bir diğeri de ru‘b’dur. Anlamca havf sözcüğüyle yakından ilişkili olan ru‘b kelimesi, aşırı korku sebebiyle kaskatı kesilmektir.³⁴ Başka bir anlamı ise yüksek ses demektir.³⁵

Arapçadaki رَاعِبٌ “seylün ra‘ib” nitelemesi “vadiyi dolduran sel” anlamında kullanılmaktadır.³⁶ Kişiye korku ve endişe saldığında şimşek ve yıldırım için de ru‘b fiili seslendirilmiştir.³⁷ Bazı Arap dilbilimciler göre ru‘b kelimesi, havf kelimesinden daha güçlü bir anlam taşımaktadır.³⁸ Örneğin Muhammed Ali Şevkânî (ö.1250/1834), ru‘b kelimesini “insanın göğsünü dolduracak boyutta meydana gelen korku” diye tanımlamıştır.³⁹

Kur‘ân’daki “*İnkârcuların yüreklerine korku salacağız*”⁴⁰; “*Şayet sen, o insanları görseydin dönüp kaçardın ve gördüklerin yüzünden içini korku kaplardı*”⁴¹ ve “*Allah, onların kalplerine korku düşürdü*”⁴² mealinde gelen ayetlerdeki korku ifadesi “ru‘b” sözcüğü ile vurgulanmıştır. Hadiste de Hz. Peygamber, savaşa düşmana korku salmak ile desteklendiğini söylerken, aynı fiilin mastarını kullanmıştır.⁴³

2.4. er-Rahbetu/الرَّهْبَةُ

Neredeyse haşyet ve havf’a müradif olan rahbet kelimesine genelde “korku sürecinin uzaması” şeklinde anlam yüklenmiştir. Örneğin Hıristiyanlıkta Mesih/tanrı korkusundan kendisini mabede kapatan erkek din adamına rahip, kadına da rahibe denmektedir.⁴⁴

2.5. el-Faza‘u/الْفَزَعُ

Sözlük anlamı noktasında havf kelimesine yakın bir başka sözcük ise “faza‘a”dır. Bir konuda oluşan korku nedeniyle kişide meydana gelen ürkme, endişe ve büzülme halidir.⁴⁵

Kur‘ân’daki “*Onları en büyük korku endişelendirmez*” mealinde gelen ayette korku kelimesi “faza‘a” ile kullanılmıştır.⁴⁶ Türkçede kullanılan “telaşlanma”, “telaş etme” onun eşanlamlısı durumundadır.

Korku anında yüksek sesle bağırış için “sarha/الصَّرْحَةُ” sözcüğü telaffuz edilmiştir.⁴⁷

³⁰ Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzû'l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Fuâd Sezgin (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 293; İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fi fikhi'l-lüga*, 1/358.

³¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 2/188.

³² Ebû Saîd Neşvân b. Saîd b. Sa‘d b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh, *Şemsü'l-‘ülûm ve devâ‘ ükelâmi'l-‘Arab mine'l-külûm* (Beyrût: Dârü'l-Fikr el-Muâsır, 1999), 4/2267; Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mü‘cemü'l-lügati'l-Arabiyye el-muâsıra* (Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008), 1/336.

³³ Mecduddîn Muhammed b. Yakûp el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 396; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 11/371.

³⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 356; Münâvî, *et-Tevkîf ‘alâ mühimmâti't-te‘ârîf*, 178.

³⁵ Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn* (Kâhire: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts), 2/130; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 2/222; İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fi fikhi'l-lüga*, 1/384; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhassas* (Beyrût: Dârü lhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1996), 3/357.

³⁶ İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fi fikhi'l-lüga*, 1/385.

³⁷ Askerî, *el-Furûk el-lügaviyye*, 313.

³⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 2/504.

³⁹ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Dımaşk: Dârü İbn Kesîr, 1993), 5/233.

⁴⁰ Âl-i İmrân 3/151.

⁴¹ Kehf 18/18.

⁴² Ahzâb 33/26.

⁴³ Buhârî, *Teyemmüm 7, Salât* 438,

⁴⁴ Askerî, *el-Furûk el-lügaviyye*, 241-242.

⁴⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a‘zam*, thk. Abdülhamîd Handâvî (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 6/639; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 635.

⁴⁶ Enbiyâ 21/103. Aynı fiil kelimenin geçtiği diğer ayetler için bkz. Neml 27/87, 89; Sâd 38/22; Sebe’ 34/33, 51.

⁴⁷ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a‘zam*, 5/57.

2.6. el-Helelu/الهلل

Helele kelimesi de korku ve ürperti demektir. “an” edatıyla kullanıldığında uzak durmak, uzaklaşmak anlamına gelir.⁴⁸ Aynı fiilden türemiş olan *tehlil* ise caymak, dönmek, geri çekilmek için kullanılır.⁴⁹

Araplar, yağmurun başlangıcı için “el-helelu” lafzını seslendirirler.⁵⁰

2.7. el-Heybetu/الهيبة

Aslı h-y-b olan heybet kelimesi, sözlük anlamı itibariyle huşu, haşyet, saygınlık⁵¹, saygı ile karışık korku duymak demektir.⁵² Heybet, korku; haybet ise başarısızlık getirir sözü oldukça meşhurdur.⁵³

Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil İbn Sîde (ö.458/1066), heybet kelimesini “her şeyden sakınma” olarak tanımlamıştır.⁵⁴ Zeynüddîn el-Münâvî ise (ö.1031/1622) aynı kelimeyi “Allah’ın yüceliğinin, kişinin kalbinde müşahede edilmesidir” şeklinde yorumlamıştır.⁵⁵

2.8. el-Vecesu/الوجس

Müradif kelimelerden bir diğeri de el-vecesu’dur. Ve-ce-se, Arapça bir fiil kelime olup anlamı gizli ses, gizli kalmak, ürpermek demektir.⁵⁶ İfâl veznindeki “evcese” ise bir şeyi önceden sezip endişelenmek; ondan kaygı duymak, tedirgin olmak, içine doğmak anlamına gelir. Başka bir ifadeyle herhangi bir olaya dair kişide meydana gelen “kulak kabartma” psikolojisidir. Çünkü kişinin aklına ilk gelen şeyden sonra özünde bir hal oluşur. Bu, genelde kalpte meydana gelir ki⁵⁷ daha çok, kişinin iç dünyasında oluşur, dışarıya sezdirmemeye çalışır.⁵⁸ Kur’ân, bu olayı “*Bunun üzerine Musa, içinde bir korku hissetti*”⁵⁹ şeklinde nitelemiştir.

Yaptığı ikrama iltifat etmeyen insan suretindeki meleklerin tutumundan dolayı Hz. İbrahim’in, içinden kaygılanıp ürpermesi, Kur’ân’ın nitelediği canlı sahnelerinden başka bir kesittir.⁶⁰

2.9. el-Vecelu/الوجل

Ve-ci-le Arapça bir fiil kelime olup herhangi bir konuda ürperme, korkuyu hissetme, korkudan titreme gibi anlamlara gelir.⁶¹ el-Vecelu ile itmi’nan kelimeleri, birbirine zıt sanılsa da aslında biri diğeriyle çelişki arz etmemektedir. Çünkü “el-vecelu” Allah’ın cezası/ikabı, “itmi’nan” ise sevapla birlikte anılmaktadır.⁶² Kur’ân’da “Allah anıldığında gerçek müminlerin kalplerinin ürperdiği” vurgulanmıştır.⁶³ Çünkü müminler, farz ibadetlerinin, Allah’a karşı sorumluluklarının gereğince yerine getirilip getirilmediği konusunda endişe ve kuşku içindedirler.⁶⁴ Bunun yanı sıra onların kalp atışları oldukça hızlanır, kalpleri parçalanacakmış gibi bir hale girer.⁶⁵ Mümin kimse, bu ruh haline girdiğinde artık onun geri dönüşü mümkün olmaz.⁶⁶

Begavî, müminlerin mezkûr ruh halinden söz ederken aynı anda “korku/endişe” ve “itmi’nan” diye iki halin mümkün olamayacağını vurgulamıştır.⁶⁷ Fahreddin Râzî (ö.606/1210) “*Müminler, Allah’ı*

⁴⁸ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdi, *Cemheretü'l-lüga* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâfîn, 1987), 2/1013.

⁴⁹ Ezherî, *Tehzibü'l-lüga*, 5/240.

⁵⁰ Ebü Nasr İsmâil Ali b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabîyye* (Kâhire: 1958), 5/1852; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 2/434; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 31/150.

⁵¹ İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fi fihri'l-lüga*, 1/895.

⁵² Ezherî, *Tehzibü'l-lüga*, 6/244.

⁵³ Ebü İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Mü'cemü divâni'l-edebe* (Kâhire: Dâru's-Sa'âb, 2003), 3/402; Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabîyye*, 1/123; Mecduddîn Muhammed b. Yakup Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyiz fi letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz* (Kâhire: Lece Ne İhyâ Tûrâsi'l-İslâmî, 1996), 82; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tekmilatü'l-me'âcim el-Arabîyye*, çev. Muhammed Selîm en-Na'imî (Bağdat: Vizâretü's-Sekâfeve'l-İ'lâm, 1979), 11/31.

⁵⁴ İbn Sîde *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, 4/388.

⁵⁵ Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*, 345.

⁵⁶ Fârâbî, *Mü'cemü divâni'l-edebe*, 3/205; Ezherî, *Tehzibü'l-lüga*, 11/96; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 855.

⁵⁷ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, 6/161; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 856.

⁵⁸ Ebü Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Mehrân el-Askerî, *Kitâbü't-Telhişi fi ma'rifeti esmâ'i'l-eyyâ'*, thk. İzzet Hasen (Dımaşk: Dâru Talâs, 1996), 111.

⁵⁹ Tâhâ 20/67.

⁶⁰ Zâriyât 51/28. Adı geçen fiil ve türevleri için bkz. Hûd 11/70; Tâhâ 20/67.

⁶¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 855; Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, 6/182; Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabîyye*, 5/1840.

⁶² Ebü Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Âdil en-Nu'mânî, *el-Lübâb fi ulûmi'l-kitâb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 11/300.

⁶³ Enfâl 8/2.

⁶⁴ Ebü Zekerîyyâ b. Ebî Sa'lebe Yahyâ b. Sellâm et-Teymî, *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm* (Beyrût: Hind Şelebî, 2004), 1/375; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 2000), 13/387. Ayrıca bkz. İbn Âdil, *el-Lübâb fi ulûmi'l-kitâb*, 14/89.

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî, *el-Vasîf fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 430.

⁶⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîr*, thk. Muhammed Abdülaziz Besyûni (Tanta: Külliyyetü'l-Adâb, 1999), 752.

⁶⁷ Begavî, *Meâlimu't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân*, 3/20.

zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Biliniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur.”⁶⁸ ayetinden hareketle müminin imanı güçlendiğinde, onun itmi'nana kavuşacağını söylemiştir.⁶⁹

Muhammed Kurtubî ise (ö.671/1273) ayette ve-ci-le fiilinin kullanılmasındaki maksat, müminlerin Allah'a olan güçlü imanları ve Rablerinden gelen emir ve nehiylere karşı duyarlı olmalarıdır.⁷⁰

Kur'ân, müminlerin imanlarının artmasını, Allah'ın adı her anıldığında ve ayetleri okunduğunda kalplerinin titremesi şartına bağladığını söylemek mümkündür.⁷¹

2.10. el-Vehelu/الْوَهْلُ

el-Vehelu, neredeyse her konuda feza'a ile eşanlamlı bir kelimedir.⁷² Havf ve haşyet kelimesiyle ilintili olan kavramlardan bir diğeri de “el-vehelu”dur. Türkçedeki endişelenme ve kişinin iç dünyasında rahatsız olması, herhangi bir konuda bir tarafın unutulmasıdır.⁷³ Kişiyi korku aldığında onun için وَهَلَ الرَّجُلُ “Adam, korktu, ürktü” denir.⁷⁴

Görüldüğü üzere haşyetle yakından ilişkili ve özdeş on civarında kelime mevcuttur. Şimdi de söz konusu ayetin ışığında haşyet sahibi olan ve olmayan ilim sahiplerine dair bilgi verme uygun olacaktır.

3. “ALİMLERDEN KASIT, BÜTÜN MÜMİNLERDİR” GÖRÜŞÜNDE OLANLAR

İlimle iştiğal edenlerden kimin alim olduğu, kimin alim olmadığına dair farklı görüş ve yorumlar bulunmaktadır. Bu itibarla söz konusu ayeti (Fâtır 35/28) farklı yorumlayan müfessirler olmuştur. Yahya b. Sellâm (ö.200/815), Abdullah b. Abbâs'ın “Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilen bütün müminlerin alim sayılacağı” mealindeki sözünün kendisine ulaştığını söylemiştir.⁷⁵ İmam Mâturîdî (ö.333/944), ayetin anlamı ele alındığında “Bütün iman edenlerin farklı derecelerde alim olduğunu söylemek caizdir” derken⁷⁶, Abdülkerim Yûnus el-Hatîb (ö.1985) ise “İnsan, Allah'ın sıfatlarını bilme ve ona iman etme, haramlarından sakınma derecesinde inanç ve haşyet sahibi olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle her müminin, alim kimse olduğu sonucuna varılabilir” görüşündedir.⁷⁷ Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî ise (ö.538/1144) alim sayılma şartını, özellikle Allah'ın adl ve tevhid sıfatlarını bilip onu kutsama, ondan hakkıyla çekinme olarak zikretmiştir.⁷⁸

İbn Rüşd el-Endelüsî (ö.520/1126), “Allah'ı bilen herkes alim sayılır ama Allah'a iman eden herkes, alim değildir” yorumunu yapmıştır.⁷⁹ İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), alimlerin bilgisi ve marifetinin, avamdan daha derinlikli ve ileri düzeyde olduğundan Allah, kendisinden hakkıyla korkanların alimler olduğunu buyurduğu kanaatinde dir.⁸⁰

Zemahşerî, ayette mef'ûlün/tümlecin öne alınması veya sonra getirilmesi halinde anlamın mutlaka değişeceğini “Çünkü Allah lâfzı önce, âlimler ise sonra getirildiğinde anlam ‘Kulları arasında Allah'tan sadece âlimler korkar’ şeklinde anlaşılır. Ters yapıldığında ise anlam değişir ve ‘âlimlerin sadece Allah'tan korktuğu’ anlamı çıkar. Oysaki bu iki anlam birbirinden oldukça farklıdır” demek suretiyle bir belagat örneği vermiştir.⁸¹

⁶⁸ Ra'd 13/28. Zikir, başka bir ifadeyle gündemde tutma, nisyannın/unutmanın zıddı olduğundan müminler, her zaman ve zeminde Allah'ı hatırlar, unutmazlar. Bu, gerçek manada inanmış müminlerin karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ebü Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed es-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrüt: Dâru lhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1997), 3/113.

⁶⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb* (Beyrüt: Dâru lhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999), 17/211.

⁷⁰ Ebü Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiü' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 7/365.

⁷¹ Bkz. Enfâl 8/2.

⁷² Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, 4/88.

⁷³ Ebü Abdullâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Mâlik et-Tâî, *İkmâlü'l-İ'lâm bi-teslîsi'l-kelemât*, thk. Sa'd b. Hamdân el-Gâmîdî (Mekke: Camiatu Ümmi'l-Kurâ, 1984), 2/159.

⁷⁴ Ebü Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî, *ez-Zâhir fi meânî kelimâti'n-nâs* (Beyrüt: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 2/122.

⁷⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 2/786. Ayrıca bkz. Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. İsâ b. Ebü Zemenîn el-Mürri el-Kurtubî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîz*, thk. Ebü Muhammed Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 4/30.

⁷⁶ Ebü Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Tefsîrü'l-Mâturîdî (Te'vilâtu ehli's-sünne)* (Beyrüt: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2005), 8/665.

⁷⁷ Abdülkerim Yûnus el-Hatîb, *et-Tefsîrü'l-Kur'âni li'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1970), 6/962.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, 3/610.

⁷⁹ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed İbn Rüşd el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Mukaddimât* (Beyrüt: nşr. Muhammed Haccî – Saîd A'râb 1988), 1/61.

⁸⁰ Bkz. Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-hâtır* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2004), 90.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, 3/611.

4. “ALLAH’TAN KORKAN HER KİŞİ, ALİM KİMSEDİR” GÖRÜŞÜ

İslamî kaynaklar, önceki Müslümanların, Kişinin haşyeti ve itaati artmadıkça, ilmiyle ameli arasındaki denge düzelmedikçe, ona “alim” sıfatını vermediğini kaydetmiştir.⁸² Çünkü özünde tertemiz olan İslamî ilimler, ancak hayatı tertemiz olan, nefsinin kötülüklerden arındıran ve Allah’a muhabbeti gittikçe artan kimselere nasip olabilir. Nitekim şair, bu gerçeği aşağıdaki şekilde inşâd etmiştir:

عَلَى قَدْرِ عِلْمِ الْمَرْءِ يَعْظَمُ خَوْفُهُ ... فَلَا عَالِمَ إِلَّا مِنَ اللَّهِ خَائِفٍ

Kişinin Allah korkusu, ilim derecesine göre artar.

*Evet, sadece Allah’tan korkan kimseye alim denir.*⁸³

Mesrûk b. Ecda‘ (ö.63/683), “Korkması, kişiye ilim olarak yeter; ilmiyle kibirlenmesi de cehalet olarak kişiye yeter” derken, Şa‘bî (ö.104/722), “Alim kimse, Allah’tan son derece korkandır”, Rabi’ b. Enes ise (ö.140/757) “Allah’tan korkmayan alim olamayacağını” söylemiştir.⁸⁴

İkrime (ö.105/723), Abdullah b. Abbas’ın (ö.68/687-88), Allah’tan korkan/haya eden kimsenin, alim kişi olduğunu aktarmıştır.⁸⁵

Ebüs-suûd Efendi de (ö.982/1574), Fâtır 28. ayetinden hareketle haşyeti, Allah’ı bilme ve tanımanın zirvesi olarak tanımlamış, Allah’ın haşyet sahibi alime bütün hayırları vereceğini bildirmiştir.⁸⁶

5. İLMİYLE AMEL EDEN VE ETMEYEN ALİMLER

Takiyuddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed İbn Teymiyye (ö.728/1328), alimleri üç kategoride değerlendirmiştir: 1-Hem Allah’ı hem onun emrini bilenler, onun emrilerinin bilincinde olanlar. 2-Allah’ı bilen ama onun emrini bilmeyenler. 3-Allah’ın emrini bilen ama onu hakkıyla bilmeyenlerdir. Allah’ı bilen alimler, gerçek manada ondan korkanlardır. Allah’ın emirlerini bilenler, onun farz ve haramlarını özümseyip bilenlerdir. Zira Allah, kendisinden en çok korkan kimselerin alimler olduğunu bildirmiştir. İbn Teymiyye daha sonra görüşlerini “Ayetten çıkarılan sonuç, Allah’tan gerçek anlamda korkan herkes alimdir. Ayetin doğru anlamı da bu olsa gerek. Yoksa söz konusu ayetin anlamı ‘Her ilim sahibi olan, Allah’tan korkar’ sadedinde anlaşılmalıdır” şeklinde tamamlamıştır.⁸⁷

İlim sahibi kimse, ilmiyle amel etme derecesine göre Allah’ın katında değer kazanır. Nitekim Allah, gerçek anlamda iman edenleri ve ilim sahiplerini yüksek derecelere çıkaracağına dair haber vermiştir.⁸⁸ Ama ilmiyle amel etmeyip dünyaperest davranan, nefsinin hevası peşinden koşan ilim sahipleri ise sürekli dilini çıkarıp soluyan köpeğe⁸⁹ ve koca kitaplar taşıyan merkeplere benzetilmiştir.⁹⁰ Kişinin Allah’tan korkması/haşyeti, onun ilmi ölçüsünde şekillenir. Allah’ı bilme ve tanıma derecesi artıkça, o oranda haşyeti de artar. Nitekim kullar arasında haşyeti en fazla olanlar, Allah’ın peygamberleri, daha sonra da dosdoğru (sıddîkûn) olanlardır.⁹¹ Bazıları, alimliği çok şeyi seslendirmek, rivayet etmek ve bilmekten daha çok, kişinin Allah’tan daha fazla korkma ile ilişkili olduğunu vurgulamıştır.⁹²

Kur’ân’da, vahiy kaynaklı ilmiyle amel etmeyen ve onu az bir karşılığa satanların karakteristik bazı özellikleri şu şekilde verilmiştir: Allah’ın ayetlerini az bir değere satarlar.⁹³ Hakkı ve hakikatı

⁸² Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. İbn Receb el-Bağdâdî, *Mecmûu resâil*, thk. Ebü Musab b. Fuâd el-Hulvânî (Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse li’t-Tibaa ve’n-Neşr, 2003), 2/570.

⁸³ Ebü’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbnü’l-Cevzî, *et-Tezkiretü fi’l-va’z*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih (Beyrüt: Dârü’l-Marife, H/1406), 95; Yahyâ b. Ebü Bekr b. Muhammed el-Âmirî, *Behcetül mehâfil ve bugyetü’l-emâsil fi telhisi’l-mucizât ve’s-siyer ve’s-şemâil* (Beyrüt: Dârü Sâdir, ts), 2/292.

⁸⁴ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethü’l-kadir* (Dımaşk: Dârü İbn Kesîr, 1993), 4/399. Geniş bilgi için bkz. Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân fi ravâbi ulûmi’l-Kur’ân*, 23/409; Ebü’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Hasan Hân el-Kannevci, *Fethu’l-beyân fi mekâsidi’l-Kur’ân* (Beyrüt: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1992), 11/245.

⁸⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 2/786; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, 3/504; Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî, *Revâiü’l-efsîr*, thk. Ebü Muâz Tânk b. İvadullah b. Muhammed (Riyâd: Dârü’l-Asıma, 2001), 2/117.

⁸⁶ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü’l-münîr fi’l-i’âne ‘alâ ma’rifeti ba’zi me’âni kelâmi rabbine’l-hakîmi’l-habîr* (Kâhire: Matbaatü Bülâk, H/1285), 4/479; Ebüsuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beyrüt: Dârü lhyâ et-Türâsi’l-Arabî, ts.), 9/99.

⁸⁷ Takiyuddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed İbn Teymiyye, *el-İmân* (Ammân: el-Mektebü’l-İslâmî, 1996), 20-21.

⁸⁸ Mücadele 58/11.

⁸⁹ Araâf 7/176.

⁹⁰ Cuma 62/5.

⁹¹ Ebü’l-Fadl Bekr b. Muhammed b. el-Alâ el-Kuşeyrî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Selmân es-Samedî (Dubai: Câizetü Dübey ed-Düveliyye li’l-Kur’âni’l-Kerîm, 2016), 2/334.

⁹² Bkz. Abdurrahmân b. Ebübekir Celâluddîn es-Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’l-efsîr bi’l-me’sûr* (Beyrüt: Dârü’l-Fikr, ts.), 7/20. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, 4/399.

⁹³ Bakara 2/41.

gizlerler; gizlemekle kalmaz, ona batılı karıştırırlar. Kimi zaman ilimleriyle kamuoyunu manipüle ederler.⁹⁴ Öğrendikleri bilginin pratiğinden kendileri muafmış gibi davranır, onu daima başkalarına emrederler.⁹⁵ Allah'ın Kitabı'nı mesnetsiz yorumlarıyla tahrif eder, kişisel veya sınıfsal arzuları doğrultusunda tefsir ederler.⁹⁶ Salt arzuları doğrultusunda söylediklerini ve yazdıklarını pervasızca Allah'ın kelamıymış gibi çevrelerine lanse eder, sonra “*Bunlar, Allah'ın katındandır*” derler.⁹⁷ Allah'ın apaçık bazı ayetlerini kişisel çıkarları adına gizler, onları gündemde tutmak istemezler.⁹⁸ İnsanların mallarını yolsuzlukla yer, onlara haksızlık yapar, altın gümüş gibi mücevherâtı biriktirirler.⁹⁹ Ölmeyeceklermiş gibi dünyaya çakılıp kalır, ahirete yönelik hiçbir kaygı ve duyarlılık göstermez, nefislerinin ve kuruntularının esiri olurlar.¹⁰⁰ Bilgilerini genelde teorik düzeyde tutar, onları hayatta pratiğe aktarmazlar.¹⁰¹

Hız. Ali (ö.40/661), yakın çevresinden Kümeyl b. Ziyad en-Nehaî'ye (ö. 82/701), ilmin ve alimin konumuna dair şu öğüdünü vermiştir: “İnsanlar üç çeşittir: Allah'ı bilen âlim; kurtuluş yolunda ilim öğrenen kimse, diğeri ise her seslenene istisnasız uyan, her rüzgâra kapılan küçük sineklerdir. Onlar ne ilim nuruyla aydınlanmış ne sağlam bir desteğe dayanmışlardır. Ey Kümeyl! İlim, maldan daha hayırlıdır; çünkü ilim seni korur, sen ise malı kollarsın. Hâlbuki mal, vermekle azalırken, ilim öğretmekle çoğalır. Mal sahipleri, malın yok olmasıyla batır giderler ama ilim sahiplerinin isimleri hep yâd edilir.”¹⁰²

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle ilim sahibi kimsenin, ne kadar ibadet yaparsa yapsın abid kişiye üstün olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³

Allah'ın katındaki en ideal ilim, sahibini Allah'tan korkmaya sevk eden, insanlara tevazu gösteren, iman gereği olan ahlaka götüren, dünya ve içindekilerine karşı zahid ve istikamet sahibi yapan, ahiretin daha hayırlı ve daha kalıcı olduğuna yakinen inandıran ilimdir.¹⁰⁴

Kur'an'ın yanı sıra hadislerde de ilmiyle amal eden ve etmeyen ilim sahiplerine dair haberler verilmiştir. İlim tahsil eden kimsenin, Allah yolunda olduğu ve geçmiş günahlarının bağışlandığı¹⁰⁵; ilmini gizleyen¹⁰⁶ ve kişisel çıkarlarına alet edenler kınanmış, ahiretteki yerlerinin cehennem olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁷

SONUÇ

Bu çalışmada İslâm'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in ilme ne kadar önem verdiği sonucuna varılmıştır. İlme ve ilimle uğraşanları öven ayetlerin kahir ekseriyeti vahyin Mekke döneminde nazil olması ayrı bir önem taşımaktadır. Malum olduğu üzere Mekke dönemi hem bireysel hem toplumsal düzeyde Müslümanların zayıf olduğu, kimi zaman zulme maruz kaldığı, işkencelere uğradığı bir zaman dilimidir. Böyle bir süreçte bile Kur'an'ın, muhataplarına insan anatomisine/enfûsî, hayvanlara, cansızlara, yer-gök ve ikisinin arasındaki varlıklara (afâkî) yönelik ilmî tavsiyesi, İslâm-ilim ilişkisini ispat etmek için yeterli bir kanıt sayılabilir.

Haşyet ve alim odaklı ele alınan bu çalışmadaki ayette (Fâtır 35/28) geçen el-Haşyetu kelimesine müradif el-Havfu, ez-Za'ru, er-Ru'bu, er-Rahbetu, el-Faza'u, el-Helelu, el-Heybetu, el-Vecesu, el-Vecelu ve el-Vehelu gibi kavramların anlamca birbirine oldukça yakın olduğu tespit edilmiştir. İlim

⁹⁴ Bakara 2/42.

⁹⁵ Bakara, 2/44.

⁹⁶ Bakara 2/75.

⁹⁷ Bakara 2/79.

⁹⁸ Bakara 2/159.

⁹⁹ Tevbe 9/34.

¹⁰⁰ İsrâ 17/18.

¹⁰¹ Cuma 62/5.

¹⁰² Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Mûsâ Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâğa*, thk. Muhammed Abduh (Beyrût: Dârü'l-Marife, 1992), 713. Geniş bilgi için bkz. Hacı Çiçek- Mehmet Yolcu, *Nehcü'l-belâğa'da Hz. Ali'nin Taraftarlarına ve Muhaliflerine Karşı Tutumu -Nehcü'l-belâğa Örneği-*, *Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, (2021/9), 210-235.

¹⁰³ Ebü Abdilmu'tî Muhammed b. Ömer b. Arabî b. Alî en-Nevevî el-Câvî el-Bentenî, *Merâhu lebid li-keşfi ma ne'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 22/280.

¹⁰⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medid fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân (Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1998), 4/537. Alim kimse gerek hayvan gerek bitki gerekse cansız olsun o, Allah'ın bütün yaratmış olduğu varlıklar konusunda düşünen, tefekkür eden kimsedir. Bkz. Muhammed Mütevelli eş-Şa'râvî, *Mu'cizetü'l-Kur'ân* (Kâhire: el-Muhtârü'l-İslâmî, 1978), 27.

¹⁰⁵ Müslim, *Zikr* 39; Ebü Dâvûd, *İlim* 1; Tirmizî, *İlim* 2.

¹⁰⁶ Tirmizî, *İlim* 3.

¹⁰⁷ Ebü Dâvûd, *İlim* 12; Tirmizî, *İlim* 6.

sahibinin, Allah'tan korkması gerektiği, aksi takdirde onun iman zayıflığının bir göstergesi olduğu tespit edilmiştir.

Ayetlerde ilim ve sahipleri övülürken, hadislerde de aynı konuların daha çok açıklandığı müşahede edilmiştir. Neredeyse bütün müfessirlerin ittifak ettiği ortak payda, ilim ehlinin kişisel takvası ve Allah'tan haşyeti derecesinde değer kazandığıdır. Müfessirler bu noktada ittifak etmesine rağmen, her haşyet ve takva sahibi kimsenin alim diye nitelenip nitelenemeyeceği konusunda ise fikir birliği yaptıkları söylenemez. Durum böyle olmasına rağmen her ilim ehlinin, alime dair tanımı ve görüşü, saygı değerdir. Çünkü her tanım ve görüş, bir yönüyle olaya yaklaşmıştır. Örneğin İbn Abbâs, Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilen bütün müminleri alim sayarken; İmam Mâtürîdî, buna ek olarak bütün iman edenlerin farklı derecelerde alim olduğunu söylemenin caiz olduğu görüşünü paylaşmıştır. Zemahşerî alim sayılma şartını, özellikle kişinin Allah'ın adl ve tevhid sıfatlarını bilmesine bağlarken, İbn Rüşd ise "Allah'ı bilen herkes, bir açıdan alim sayılabilir ama Allah'a iman eden herkes alim sayılamaz" diye bir yorumda bulunmuştur. Hz. Ali'nin yakın çevresine ilim ve alime, ilim ve mal ilişkisine dair verdiği öğütler, çalışmada tespit edilen önemli noktalar arasında yer almıştır.

Sonuç olarak çalışmada varılan en çarpıcı tespitlerden biri de gerçek anlamda Allah'tan haşyet ile korkanların Kur'an'da övüldüğü; Allah'ın ayetlerini kişisel çıkarlarına alet eden, dünyaya çakılıp ilmini paraya-pula satan ilim sahiplerinin ise oldukça ağır şekilde yerildiğidir. Hatta Firavun, Kârûn, Hâmân vb. şahıslar için kullanılmayan olumsuz nitelermelerin, ilmiyle amel etmeyen ve ilmini dünyalık objelere feda edenlere yapıldığıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî**, Muhammed Fuâd. *el-Mü'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye,1982.
- Ahfeş el-Evsat**, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Askerî**, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Mehrân. *el-Furûk el-lügaviyye*. thk. Muhammed İbrâhim Selîm. Kâhire: Dârü'l-İlm ve's-Sakâfe, ts.
- Askerî**, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Mehrân. *Kitâbü't-Telhiş fî ma'rifeti esmâ'i'l-eşyâ'*. thk. İzzet Hasen. Dimaşk: Dârü Talâs, 1996.
- Ba'î**, Ebû Abdillâh Şemşüddîn Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl. *el-Matla' alâ elfâzi'l-mukni'*. thk. Muhammed el-Arnâvut ve Yasin Mahmed el-Hatîb. Cidde: Mektebetü's-Süvâdî li't-Tevzî', 2003.
- Begavî**, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Buhârî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. *Sâhihu'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- Cevherî**, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve shâhu'l-Arabiyye*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1987.
- Dozy**, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletü'l-me'âcim el-Arabiyye*. çev. Muhammed Selîm en-Na'imî. 11 Cilt. Bağdat: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1979.
- Çiçek**, Hacı. *Yukarı Mezopotamya Coğrafyasında Geleneksel Medrese Metodolojisi ile Arapça Öğretimi Yapan Kurumlara Dair Bir Mülâhaza (Kâhta Merkezi Örneği)*. Ankara: Gece Kitaplığı, İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler 2021, 113-162.
- Çiçek**, Hacı- **Yolcu**, Mehmet. *Nehcu'l-belâga'da Hz. Ali'nin Taraftarlarına ve Muhaliflerine Karşı Tutumu -Nehcu'l-belâga Örneği-*. Adıyaman: *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, (2021/9), 210-235.
- Demir**, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Garîbu'l-Kur'ân'ın Yeri (Kurtubî Tefsiri Örneği)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Ebû Dâvûd**, Suleymân b. Eş'âs. *Sünen*. thk. M. Muhyiddîn Abdulhamid. Riyâd: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ebû'l-Bekâ el-Kefevî**, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî. *el-Külliyât mu'cemun fî'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lügaviyye*. thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts.

- Ebüsşüüd Efendi.** *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm.* 9 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ezherî,** Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga.* 8 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fârâbî,** Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm. *Mü'cemü dîvânî'l-edebe.* 4 Cilt. Kâhire: Dârü's-Şa'b, 2003.
- Ferâhîdî,** Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn.* 8 Cilt. Kâhire: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî,** Mecduddîn Muhammed b. Yakûp. *Besâiru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz.* thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kâhire: Lecne İhyâ Türâsi'l-İslâmî, 1996.
- Fîrûzâbâdî,** Mecduddîn Muhammed b. Yakûp. *el-Kâmûsu'l-muhît.* Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Hererî,** Muhammed Emîn. *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fî ravâbî 'ulûmi'l-Kur'ân.* 33 Cilt. Beyrût: Dârü Tavki'n-Necât, 2001.
- İbn Acîbe,** Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd.* thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslan. 7 Cilt. Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1998.
- İbn Âdil,** Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali en-Nu'mânî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb.* 20 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Düreyd,** Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü'l-lüga.* thk. Remzî Münîr Ba'labekî, Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Ebû Zemenîn,** Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. İsâ el-Mürrî el-Kurtubî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîz.* thk. Ebû Muhammed Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Fâris,** Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fî fikhi'l-lüga.* thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan. 2 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- İbn Fâris,** Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris Zekerriyya. *Mü'cemü mekâyisi'l-lüga.* 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1991.
- İbn Mâlik et-Tâî,** Ebû Abdullâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullâh. *İkmâlü'l-İ'lâm bi-teslîsi'l-kelem.* thk. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî. 2 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1984.
- İbn Receb,** Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî. *Revâiü't-tefsîr.* thk. Ebû Muâz Târik b. İvadullah b. Muhammed. 2 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Asıma, 2001.
- İbn Receb,** Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî. *Mecmûü resâil.* thk. Ebû Musab b. Fuâd el-Hulvânî. Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse li't-Tibaa ve'n-Neşr, 2003.
- İbn Rüşd,** Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Mukaddimât.* 3 Cilt. Beyrût: nşr. Muhammed Haccî – Saîd A'râb, 1988.
- İbn Sîde,** Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muhassas.* 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1996.
- İbn Sîde,** Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam,* thk. Abdülhamid Handâvî 11 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Teymiyye,** Takiyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-İmân.* thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 1996.
- İbnü'l-Cevzî,** Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr.* 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001.
- İbnü'l-Cevzî,** Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Saydü'l-hâtır.* Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2004.
- İbnü'l-Cevzî,** Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *et-Tezkiretü fî'l-va'z.* thk. Ahmed Abdülvahhâb Fetîh. Beyrût: Dârü'l-Marife, H/1406.

- İbnü'l-Enbârî**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *ez-Zâhir fî meani kelimâti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- İsfahânî**, Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, H/1412.
- İsfahânî**, Râgıb. *Tefsîr*. thk. Muhammed Abdülaziz Besyûnî. Tanta: Külliyyetü'l-Adâb, 1999.
- Kurtubî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu'li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kuşeyrî**, Ebü'l-Fadl Bekr b. Muhammed b. el-Alâ'. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Selmân es-Samedî. Dubai: Câizetü Dübai ed-Düveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2016.
- Ma'mer b. Müsennâ**, Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Fuâd Sezgin. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Mâturîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîrü'l-Mâturîdî/Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mazharî**, Muhammed Senâullah Pânîpetî. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. thk. Gulâm Nebî Tûnusî. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412.
- Münâvî**, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'arifîn b. Nûreddîn Alî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 1990.
- Müslim**, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Neşvân el-Himyerî**, Ebû Saîd b. Sa'd b. Ubeydullâh. *Şemsu'l-ülüm ve devâ'ü kelâmi'l-Arab mine'l-külüm*. 11 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr el-Muâsır, 1999.
- Nevevî**, Ebû Abdülmü'tî Muhammed b. Ömer b. Arabî b. Alî en-Nevevî el-Câvî el-Bentenî. *Merâhu Lebîd li-keşfi ma'ne'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Ömer**, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mü'cemü'l-lügati'l-Arabiyye el-muâsıra*. 4 Cilt. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008.
- Râzî**, Fahrüddîn. *Mefâtihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1999.
- Se'âlibî**, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Siddîk Hasan Hân**, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî. *Fethü'l-beyân fî mekâsidi'l-Kur'ân*. 15 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Suyûtî**, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.
- Süyûtî**, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. *Mü'cemü mekâlid el-ülüm fî'l-hüdûd ve'r-rüsûm*. Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 2004.
- Şa'râvî**, Muhammed Mütevellî. *Mu'cizetü'l-Kur'ân*. Kâhire: el-Muhtârü'l-İslâmî, 1978.
- Şevkânî**, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1993.
- Şerîf er-Radî**, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Mûsâ. *Nehcü'l-belâga*. thk. Muhammed Abduh. Beyrût: Dârü'l-Marife, 1992.
- Şirbînî**, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hatîb. *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zî me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. 12 Cilt. Kâhire: Matbaatü Bûlâk, H/1285.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tirmîzî**, Ebû İsâ Muhammed. *Sünenü't-Tirmîzî*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1980.
- Vâhidî**, Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Komisyon. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

- Yahyâ b. Sellâm**, Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm*. 2 Cilt. Beyrût: Hind Şelebî, 2004.
- Yahya el-Âmiri**, Yahyâ b. Ebû Bekr b. Muhammed. *Behcetül mehâfil ve bugyetü 'l-emâsil fî telhisi 'l-mucizât ve 's-siyer ve 'ş-şemâil*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü Sâdır, ts.
- Yazır**, Elmalılı Muhammed Hamdî. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yunus el-Hafîb**, Abdülkerim. *et-Tefsiru 'l-Kur'ânî li 'l-Kur'ân*. Kâhire: Dârü'l-Fikr el-Arabî, 1970.
- Zebîdî**, Muhammed Murtazâ. *Tâcü 'l-arûs min cevâhiri 'l-kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî**, Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi 't-tenzîl ve üyûni 'l ekâvil fî vücûhi 't-te'vîl*. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.